

**O‘ZBEK ADABIYOTSHUNOSLIGI VA TILSHUNOSLIGIDA SATIRA
HAMDA YUMOR TUSHUNCHALARINING NAZARIY-METODOLOGIK
ASOSLARI****Erkinova Noila Islom qizi**

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Filologiya va tillarni (o‘zbek tili)
yo‘nalishi 4-bosqich talabasi

E-mail: erkinovanoila3@gmail.com

Annotatsiya: Badiiy tafakkur tarixida komizm, uning genezisi, tabiati va ijtimoiy-estetik funksiyalarini belgilash masalasi har doim falsafiy, adabiyotshunoslik va tilshunoslik yo‘nalishidagi tadqiqotlarning diqqat markazida bo‘lib kelgan. Komizm inson faoliyati, dunyoqarashi va lisoniy muloqotining o‘ziga xos shakli bo‘lib, hayotdagi turli nomuvofiqliklar, obykti va subyekti o‘rtasidagi ziddiyatlar hamda lisoniy me‘yorlarning estetik maqsad yo‘lidagi transformatsiyasi natijasida yuzaga keladi. O‘zbek filologik tafakkurida kulgi kategoriyasining lingvistik va adabiy tabiati milliy qadriyatlar, xalq og‘zaki ijodining ko‘p asrlik tajribasi hamda yozma adabiyotimizning taraqqiyot qonuniyatlari bilan uzviy bog‘liq holda shakllangan. Zamonaviy antropotsentrik tilshunoslik va adabiyotshunoslik parodigmalari nuqtayi nazaridan yondashilganda, komizmning oliy shakllari hisoblangan satira va yumor shunchaki badiiy uslub elementlari yoki tasvir vositalari emas, balki so‘z san’atkorining voqeolikni lisoniy modellashtirish prinsiplarini belgilovchi o‘zak kategoriyalar sirasiga kiradi.

Kalit so‘zlar: satira, yumor, adabiyotshunoslik, tilshunoslik, nazariya, metodologiya

Kirish

Jahon va milliy filologiya fanida satira va yumor tushunchalarining nazariy-metodologik asoslarini belgilashda ularning janriy, semantik va pragmatik chegaralarini aniqlab olish fundamental ahamiyatga ega. Estetika va adabiyotshunoslik qonuniyatlariga ko‘ra, yumor va satira voqeolikdagi kamchilik hamda nuqsonlarga nisbatan bildiriladigan subyektiv munosabatning xarakteri, obykti hamda lisoniy ifodalanish darajasiga ko‘ra bir-biridan jiddiy farqlanadi. Yumor (inglizcha "humour" — kayfiyat, xushchaqchaqlik) asosan hayotiy hodisalar, inson xarakteri yoki kundalik maishiy munosabatlardagi kichik, ijtimoiy xavfi bo‘lmagan va oson tuzatiladigan

ziddiyatlar ustidan kulishni ifodalaydi. Yumoristik kulgining tub zahirida obyektga nisbatan xayrixohlik, samimiylik, ichki bir hamdardlik va insoniy achinish hissi yotadi. Yumoristik matnlarda qoʻllaniladigan lisoniy vositalar ham oʻzining yumshoqligi, konnotativ tizimida ijobiy va neytral boʻyoqdorlikning ustunligi, metaforik koʻchishlarning nafisligi hamda xalqona soʻz oʻyinlariga (kalamburlarga) asoslanganligi bilan ajralib turadi. Yumoristik asarda qahramon va yozuvchi oʻrtasidagi masofa minimal darajada boʻlib, lisoniy muloqot tizimida oʻzaro yaqinlik va lisoniy samimiylik muhiti yetakchi oʻrin egallaydi.

Asosiy qism

Yumoristik munosabatdan farqli oʻlaroq, satira (lotincha "satira" — aralashma, hamma narsa bilan toʻldirilgan lagan) jamiyat hayotidagi tubanliklar, ijtimoiy tuzum va uning institutlaridagi inqirozlar, inson tabiati va maʼnaviyatidagi fosh etilishi shart boʻlgan jiddiy, oʻzak illatlar ustidan gʻazabnok, murosasiz va rad etuvchi kulgidir. Satiraning bosh maqsadi obyektidagi kamchilikni shunchaki koʻrsatib, u ustidan xushchaqchaq kulish emas, balki oʻsha nuqson yoki illatni ijtimoiy-maʼnaviy jihatdan jazolash, uning barcha qora va salbiy jihatlari boʻrttirib koʻrsatish orqali fosh etish hamda yoʻq qilishga intilishdan iborat. Satirik matnlarda lisoniy birliklarning emotsional-ekspressiv qatlami nihoyatda keskinlashadi, neytral va ijobiy semalar oʻrnini mutloq peyorativ (salbiy-fosh etuvchi) maʼno tarkibiy qismlari egallaydi. Satiraning lisoniy arxitektonikasini qurishda ironiya (piching), sarkazm (zaharxanda), ปะชด (kesatiq), giperbola (boʻrttirish) va grotesk (gʻayritabiiylik, kontrast) kabi stilistik vositalar yetakchi va matn yaratuvchi komponentlar sifatida ishtirok etadi. Satirik muloqotda soʻzlovchi va obyekt oʻrtasida keskin ijtimoiy va psixologik masofa (distansiya) yuzaga keladi va bu holat lisoniy birliklarning uslubiy tanlanishida oʻz aksini topadi.

Oʻzbek adabiyotshunosligi va tilshunosligi tarixida satira va yumor tushunchalarining nazariy jihatdan oʻrganilishi, ularning milliy adabiy anʼanalar doirasida tahlil qilinishi boʻyicha oʻziga xos fundamental ilmiy maktablar mavjudligini taʼkidlash lozim. Adabiyotshunoslik yoʻnalishida akademik Matyoqub Qoʻshjonov, professor Izzat Sulton, Yoqub Axmedov va Baxtiyor Nazarov kabi taniqli olimlarning ilmiy tadqiqotlarida oʻzbek satirasining janr xususiyatlari, uning xalq latifalari, askiyachilik sanʼati hamda qiziqchilik teatrlari bilan tarixiy-estetik aloqalari chuqur tahlil qilingan. Ushbu tadqiqotlarda oʻzbek badiiy tafakkuridagi komizmning oʻziga xos xususiyati sharqona kinoya, koʻp maʼnolilik (subtekst), pinhona taʼna va piching tizimiga tayanishi, gʻarb adabiyotidagi mutloq inkor etuvchi va sovuq satiralardan farqli ravishda, hatto eng keskin asarlarda ham hayotga va insonga nisbatan ichki bir

yorug' ishonchning saqlanib qolinishi bilan xarakterlanishi nazariy jihatdan asoslab berilgan. Shuningdek, adabiyotshunos olimlar komik xarakter yaratishda personajlar portreti, ularning xatti-harakati va syujet chiziqlari o'rtasidagi nomuvofiqlikni asosiy omil sifatida ko'rsatganlar.

Komizm elementlarining tilshunoslik sathida, ya'ni funksional stilistika, leksik semantika va lingvopragmatika yo'nalishlarida o'rganilishi o'zbek filologiyasida yangi ilmiy ufqlar ochilishiga xizmat qildi. Professor Rahmatulla Qo'ng'urov, Azim Hojiyev, Boybo'sin Yo'ldoshev va Anvar Mamatov kabi tilshunos olimlarning ishlarida badiiy matn stilistikasi va frazeologizmlarning uslubiy imkoniyatlari o'rganilishi jarayonida komik effekt keltirib chiqaruvchi bosh lisoniy mexanizmlar aniqlandi. Tilshunoslarning fikricha, satira va yumorning lingvistik asosi adabiy til me'yorlarining kontekst talabi va muallifning pragmatik maqsadi asosida ijobiy yoki estetik yo'nalishda "buzilishi" yuzaga kelishi bilan bevosita bog'liqdir. Masalan, matnda bir-biriga mutloq zid bo'lgan uslubiy qatlamlarga mansub so'zlarning (oliyjanob kitobiy so'zlar bilan vulgarizmlar yoki sheva elementlarining) kutilmagan sintaktik aloqaga kirishishi, so'zning o'z asosiy sematik ma'nosiga teskari bo'lgan kontekstual ma'noda (antifrazis usulida) qo'llanilishi komik effektning bosh manbalari sifatida baholangan.

Zamonaviy antropotsentrik tilshunoslik konsepsiyalari, xususan, lingvomadaniyatshunoslik va kognitiv lingvistika tamoyillari komizm fenomeniga yanada chuqurroq, inson tafakkuri va milliy mentalitet bilan bog'liq hodisa sifatida qarashni taqozo etmoqda. Akademik Nizo'middin Mahmudov o'zining tilning antropotsentrik tadqiqiga bag'ishlangan ishlarida ta'kidlaganidek, til nafaqat fikr ifodalash, balki muayyan millatning olamni anglash madaniyati, uning kognitiv modellari va mental xususiyatlarini saqlash va ko'rsatish vositasidir. Ushbu yondashuvdan kelib chiqadigan bo'lsak, satira va yumor tildagi shunchaki tasodifiy o'yinlar yoki stilistik bezaklar emas, balki so'zlovchining (yozuvchining) o'zi mansub bo'lgan etnosning madaniy kodlari, axloqiy me'yorlari va dunyoqarash tizimidan foydalangan holda voqeolikni qayta baholashi va lisoniy tahrir qilishidir. Komik matnda har bir tanlangan so'z yoki frazeologizm milliy madaniyat konseptlari bilan uzviy bog'langan holda faollashadi.

G'afur G'ulom individual uslubi va badiiy laboratoriyasini tadqiq etishda satira va yumor tushunchalarining yuqorida qayd etilgan nazariy-metodologik asoslari bosh dasturilamal bo'lib xizmat qiladi. Adib ijodida komizm shunchaki asar ichiga kiritilgan kulgili lavhalardan iborat bo'lmay, balki uning poetik tizimini, lisoniy falsafasini va asarlarining konseptual makonini belgilovchi bosh omildir. G'afur G'ulom o'z

asarlarida o'zbek tilining boy va daxlsiz xazinasini bo'lgan jonli xalq tilini, voha va shahar shevalari elementlarini, xalq frazeologiyasini satira va yumor sathi bilan mukammal integratsiya qila olgan san'atkordir. Adib yaratgan komik matnlarning lingvistik tabiati tahlil qilinganda, unda ham klassik adabiy an'analarning (masalan, Alisher Navoiy, Boboraxim Mashrab, Gulxaniy va Muqimiy satirasining), ham xalq askiyachilik madaniyatining chiroyli sintezi kuzatiladi.

Xulosa

G'afur G'ulom nasri va nazmidagi kulgi kategoriyasini lingvopoetik va lingvopragmatik jihatdan tizimli tahlil qilish uchun bir necha metodologik bosqichlarni bosib o'tish talab etiladi. Birinchi navbatda, adib asarlaridagi komik effekt yaratuvchi lisoniy birliklarning semantik strukturasi, ularning denotativ (asosiy) va konnotativ (qo'shimcha) ma'nolari o'rtasidagi masofani aniqlash lozim. Ikkinchi bosqichda esa, ushbu birliklarning gap va matn tarkibidagi sintaktik joylashuvi hamda ularning o'quvchiga (tinglovchiga) ko'rsatadigan pragmatik ta'sir quvvati, ya'ni illokutiv kuchi baholanishi shart. G'afur G'ulom tilida har bir piching yoki hazil ortida o'zbek xalqining ko'p asrlik hayotiy falsafasi, ijtimoiy-siyosiy voqealarga bo'lgan subyektiv munosabati va ma'naviy-axloqiy bahosi yashiringan bo'ladi va buni lingvistik vositalar yordamida ochib berish tadqiqotimizning bosh maqsadlaridandir.

O'zbek adabiyotshunosligi va tilshunosligida satira hamda yumor tushunchalarining nazariy-metodologik asoslarini chuqur o'rganish, ushbu estetik va lisoniy kategoriyalarning taraqqiyot qonuniyatlarini belgilash G'afur G'ulom asarlarining ichki lisoniy mexanizmlarini, adibning unikal so'z qo'llash mahoratini va xalq tilidan ijodiy foydalanish qonuniyatlarini yangicha, tizimli va ilmiy asoslangan tarzda yoritish uchun eng zarur va bosh boshlang'ich poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. G'afur G'ulom. Mukammal asarlar to'plami. XII jildlik. – Toshkent: Fan, 1983–1990.
2. G'afur G'ulom. Shum bola (Qissa). – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2019. – 144 b.
3. G'afur G'ulom. Yodgor (Qissa va hikoyalar). – Toshkent: Sharq, 2012. – 216 b.
4. Ghafur Ghulom. The Mischievous Boy (Translated by K. M. Karimov). – Tashkent: Uzbekistan, 2014. – 128 p.
5. Гафур Гулям. Озорник (Перевод на русский язык). – Ташкент: Юлдузча, 1987. – 136 с.

6. Austin, J. L. How to Do Things with Words. – Oxford: Clarendon Press, 1962. – 168 p.
7. Grice, H. P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. Vol. 3. – New York: Academic Press, 1975. – P. 41–58.
8. Searle, J. R. Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – 187 p.
9. Nida, Eugene A. Toward a Science of Translating. – Leiden: E. J. Brill, 1964. – 331 p.
10. Сафаров Шахриёр. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 286 б.
11. Ҳақимов М. Ҳ. Ўзбек тили прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: Фан, 2013. – 176 б.
12. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – Москва: Художественная литература, 1990. – 543 с.
13. Саломов Ғайбулла. Таржима назарияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – 232 б.
14. Мусаев Қудрат. Таржима назарияси асослари. – Тошкент: Фан, 2005. – 352 б.
15. Влахов С., Флорин С. Непереваемое в переводе. – Москва: Международные отношения, 1980. – 343 с.
16. Федоров А. В. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы). – Москва: Высшая школа, 2002. – 416 с.
17. Мамажонов С. Гафур Гулям: Прозасининг миллий ва бадий хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1966. – 210 б.
18. Шукуров Н. Гафур Ғуломнинг индивидуал услуби. – Тошкент: Фан, 1972. – 144 б.
19. Шералиева М. “Шум bola” қиссасининг лексик-стилистик хусусиятлари: Филол. фанл. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 1995. – 22 б.
20. Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008. – 160 б.
21. Қўнғуров Р. Бадий текстнинг стилистик таҳлили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1977. – 124 б.
22. Маҳмудов Н. Тилнинг эвфемистик имкониятлари хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1994. – № 3. – Б. 12–18.

- 23.Расулов Р. Ўзбек тили феълларининг маъно тузилиши ва прагматик хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 2001. – 132 б.
- 24.Нуруллаева Ш. Ўзбек ҳажвий прозасида бадий нутқ прагматикаси. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2018. – 145 б.
- 25.Абдуллаев А. Тилнинг экспрессивлик имкониятлари. – Тошкент: Фан, 1998. – 118 б.
- 26.Тошов Н. Бадий таржимада миллий колорит ва халқчил тил мувозанати. – Бухоро: Дурдона, 2021. – 160 б.
- 27.Эшонқулов Ж. Фольклор ва ёзма адабиётда комизм табиати. – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2016. – 188 б.
- 28.Каримов С. Ўзбек тилининг бадий услуби. – Самарқанд: Зарафшон, 1992. – 120 б.
- 29.Лаптева О. А. Живая русская речь с точки зрения теории языковой коммуникации // Вопросы языкознания. – Москва, 1992. – № 4. – С. 22–34.
- 30.Ashurova D. U., Galieva M. R. Text Linguistics. – Tashkent: Turon-Iqbol, 2016. – 208 p.